

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening

Aanwijzingen en aanbevelingen

Inhoud

1	De ruimtelijke ordening en cultuurhistorisch onderzoek	3
2	Producent, participant, proces en product: uitgangspunten	5
3	Wat is cultuurhistorie?	7
3.1	Wie zijn “we”?	7
3.2	Wat is cultuurhistorisch erfgoed?	7
3.3	Wat verstaan we onder “waarde”?	8
3.4	Wat is immaterieel erfgoed?	9
3.5	Welke plaats geven we natuurlijk erfgoed?	9
4	Opgave en opdracht	10
4.1	Ruimtelijke instrumenten	10
4.2	De opdracht tot onderzoek	13
5	Proces, producent en participant	14
5.1	Cultuurhistorisch onderzoek	14
5.2	Publieksparticipatie	15
6	Producten	17
6.1	Inventarisatie	17
6.2	Waardering	17
6.3	Perspectief	18
7	Stappenplan ter voorbereiding op de uitvoering van cultuurhistorisch onderzoek	19
	Literatuur	20

Colofon

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
2013

Deze richtlijnen vormen een uitwerking van een toezegging van de Staatssecretaris van Onderwijs Cultuur en Wetenschap aan de Eerste Kamer, d.d. 27 mei 2011 (Brief met ref.nr. 304521).

1 De ruimtelijke ordening en cultuurhistorisch onderzoek

In het kort

In de Wet ruimtelijke ordening (Wro) is vastgelegd dat de ruimtelijke ordening een samenhangende afweging van *alle* belangen behelst. Tot die belangen wordt ook het cultureel erfgoed gerekend. In het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) is daarom de verplichting vastgelegd om in de ruimtelijke ordening “rekening te houden met aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten”. Om aan deze verplichting te voldoen is cultuurhistorisch *onderzoek* noodzakelijk. Deze richtlijnen geven aanwijzingen en aanbevelingen voor de uitvoering ervan.

Van overheden in Nederland wordt verwacht dat zij vorm geven aan een ‘goede ruimtelijke ordening’. Volgens de Wet ruimtelijke ordening (Wro) geven ze leiding aan de ruimtelijke ordening van een gebied ‘teneinde het ontstaan van een voor de gemeenschap zo gunstig mogelijk geheel te bevorderen’ (Memorie van Toelichting Wro 28 916, nr. 3, blz. 9). In de praktijk betekent dit een afweging van alle relevante, soms tegenstrijdige belangen. Ruimtelijke ordening is de verdeling van de ruimte voor verschillende functies. Daarbij worden keuzes gemaakt omdat ruimte schaars is.

In de belangenafweging hoort ook de zorg voor ons cultureel erfgoed thuis. De eis cultureel erfgoed mee te laten wegen in de ruimtelijke ordening is vastgelegd in diverse internationale verdragen, nationale wet- en regelgeving en beleid (zie voor een overzicht: Poelstra, de Graaf en Schramm 2011, 23-25 (internationale verdragen) en 29-35 (nationaal beleid) en 37-90 (nationale wet- en regelgeving)). Dat is logisch want cultuurhistorie heeft vaak positieve effecten op de vastgoedwaarde van gebouwen en terreinen; het draagt bij aan een aantrekkelijke woonomgeving en vestigingsklimaat, het biedt aanknopingspunten voor nieuwe ontwikkelingen in stedenbouw, natuurontwikkeling en waterbeheer; het trekt toeristen en geeft trots en identiteit aan bewoners.

Overheden hebben verschillende instrumenten om cultuurhistorie een plaats te geven in de ruimtelijke ordening. Soms gaat het om een mogelijkheid, zoals de *erfgoednota* (zie hoofdstuk 4.1), soms om een vereiste, zoals de *structuurvisie*. De Wro verplicht overheden een structuurvisie ten behoeve van een goede ruimtelijke ordening vast te stellen voor hun gehele grondgebied. De visie bevat de uitgangspunten voor het ruimtelijk beleid en een schets van de voorgenomen ruimtelijke ontwikkelingen. De structuurvisie biedt de mogelijkheid om aan te geven welke cultuurhistorische waarden de betreffende overheid binnen zijn grondgebied belangrijk vindt en op welke wijze deze een plek krijgen in de ruimtelijke ordening.

Een structuurvisie wordt vertaald in ruimtelijke instrumenten. Op gemeentelijk niveau is dit het bestemmingsplan. Op basis van een

bestemmingsplan wordt bepaald voor welke ingrepen een omgevingsvergunning verplicht is. Vanaf 1 januari 2012 zijn gemeenten op basis van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro), verplicht cultuurhistorische waarden mee te laten wegen in de totstandkoming van een bestemmingsplan. In de toelichting op een bestemmingsplan wordt daarom:

“een beschrijving [gegeven] van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden” (een wijziging in het *Besluit ruimtelijke ordening*, artikel 3.1.6, tweede lid, onderdeel a).

Het is al jaren verplicht dat de in het bestemmingsplan “aanwezige en te verwachten archeologische waarden” een plek krijgen in de besluitvorming. Met de nieuwe Bro is de gemeente dus gehouden om breder te kijken dan alleen de archeologie. Ook de architectuurgeschiedenis en historische (steden)bouwkunde, bouwhistorie, tuinhistorie) en historische geografie dienen te worden meegenomen in de belangenafweging. Hierbij gaat het om zowel al bij wet of verordening beschermde (“waardevolle elementen of gebieden”) als niet formeel beschermde objecten en structuren (“waardevolle elementen of gebieden”): van rijksmonument tot het vermoeden van een archeologische vindplaats.

“Rekening houden met aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten” is alleen mogelijk als voorafgaand aan plan- en besluitvorming onderzoek naar deze waarden heeft plaatsgevonden. Deze opdracht sluit aan bij de Algemene wet bestuursrecht, waarin is vastgelegd dat een overheidsbesluit goed gemotiveerd moet zijn. Het is immers niet mogelijk om rekening te houden met cultuurhistorische waarden zonder te weten waarover men het heeft. In deze richtlijnen zijn voor dit onderzoek aanwijzingen en aanbevelingen verrat. Hieronder wordt beschreven ‘hoe’ cultuurhistorisch onderzoek in het kader van de ruimtelijke ordening het beste vorm kan krijgen. De beschrijving sluit aan bij de rijke onderzoekspraktijk die in de laatste jaren in Nederland tot stand is gekomen. Dat betekent dat in deze richtlijnen niet gekozen wordt voor de beschrijving van één specifieke, gedetailleerde werkwijze. De nadruk ligt op een beschrijving van de factoren die van invloed zijn op de kwaliteit van onderzoek en welke invloed de opdrachtgever daarop heeft. In veel gevallen gaat de beschrijving pas ‘leven’ als er naar goede voorbeelden wordt verwezen. Deze zijn te vinden op de website *Handreiking Erfgoed en Ruimte*. Dat maakt het mogelijk steeds nieuwe voorbeelden toe te voegen.

Voor een goede erfgoedzorg in de ruimtelijke ordening is cultuurhistorisch onderzoek alleen niet voldoende. Een beschrijving en waardering van de cultuurhistorische kenmerken van een gebied heeft ook een vertaling ervan in een *advies* over de wijze waarop de zorg voor de cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkelingen samen kunnen gaan. In veel gevallen is het mogelijk een aanbeveling te doen met het oog op het behoud van het erfgoed door uitgangspunten en randvoorwaarden voor de toekomstige inrichting

en functies te geven. Ook kunnen aanbevelingen worden gedaan hoe erfgoed(zorg) en ruimtelijke ontwikkeling samen kunnen gaan en elkaar kunnen versterken. Deze adviezen worden op hun beurt betrokken in de vormgeving van ruimtelijke plannen en instrumenten. Deze opgave valt echter buiten het bestek van deze aanwijzingen en aanbevelingen, omdat advisering en juridische verankering geen onderdeel uitmaakt van het doen van onderzoek. Deze richtlijnen zetten alleen uiteen 'hoe' cultuurhistorisch onderzoek het beste vorm krijgt. In de *Handreiking Erfgoed en Ruimte* is informatie te vinden over de wijze waarop cultureel erfgoed een betekenisvolle plek krijgt in de ruimtelijke ordening en de wijze waarop dat in regelgeving en beleids- en planvorming vorm kan krijgen. Een mooi voorbeeld is de matrix waarin wordt aangegeven hoe specifieke cultuurhistorische waarden een plek kunnen krijgen in een bestemmingsplan. Tot slot moet hier worden vermeld dat deze tekst ook geen opgave biedt van literatuur en bronnen betreffende concrete cultuurhistorische waarden. Gekwalificeerde onderzoekers kunnen hierin voorzien.

2 Producent, participant, proces en product: uitgangspunten

In het kort

Cultuurhistorisch onderzoek dat voorafgaat aan ruimtelijke plan- en besluitvorming:

1. sluit aan bij de aard en schaal van het gebied en – vooral – de opgave;
2. is gebaseerd op een goede omschrijving van de opdracht;
3. biedt inhoudelijk ruimte aan wat van betekenis en belang is voor zowel wetenschap als publiek;
4. is in kwalitatief opzicht het product van (a) de kennis, expertise, vaardigheden en betrokkenheid van de onderzoeker(s) en participanten, (b) de opzet van het onderzoeksproces en (c) de vormgeving van het eindproduct. Het draait op de 4 P's van *producent, participant, proces* en *product*.
5. is bruikbaar voor alle betrokkenen en belanghebbenden.

Voor het cultuurhistorisch onderzoek dat wordt uitgevoerd ter voorbereiding op een belangenafweging in het kader van de ruimtelijke ordening gelden een aantal uitgangspunten. Ze worden hieronder kort beschreven en in de navolgende hoofdstukken uitgewerkt. Cultuurhistorisch onderzoek:

1. sluit aan bij de aard en schaal van het gebied en – vooral – de beoogde ontwikkelingen (zie hoofdstuk 4.1).

Voor het opstellen van een structuurvisie is ander onderzoek nodig dan voor een bestemmingsplan of een omgevingsvergunning. Ook tussen bestemmingsplannen kunnen grote verschillen bestaan. In sommige gevallen, bijvoorbeeld bij kleine, consoliderende bestemmingsplannen, zal het cultuurhistorisch onderzoek bescheiden van karakter zijn. In andere gevallen zijn veel data, informatie en kennis aanwezig, niet in de laatste plaats binnen de overheid zelf; in weer andere gevallen – daar waar gebieden groot zijn (bijvoorbeeld het buitengebied van een gemeente) of 'helemaal over de kop gaan' - is intensief onderzoek door externe partijen noodzakelijk. In het ene geval wordt een algemeen overzicht beoogd; in het andere geval een gedetailleerd beeld van wat voorhanden is.

Het is raadzaam om cultuurhistorisch onderzoek zo vroeg mogelijk in de ruimtelijke ordening op te nemen, in de voorbereiding op een structuurvisie, masterplan of MER. Met iedere stap in het proces kan het onderzoek in meer detail worden uitgewerkt. Bij het opstellen of vernieuwen van een bestemmingsplan of bij de verlening van een omgevingsvergunning zal worden geprofiteerd van het onderzoek dat in een eerder stadium op een hoger schaalniveau is gebeurd.

Het cultuurhistorisch onderzoek richt zich alleen op het erfgoed met een ruimtelijke dimensie of dat door ruimtelijke ontwikkelingen in het geding is. Cultuurhistorisch onderzoek is dus naar omvang en diepgang *maatwerk* en – tot op zekere hoogte – *vormvrij*. Dit biedt de mogelijkheid om te sturen op een redelijke verhouding tussen de kosten voor het onderzoek enerzijds en nut, noodzaak en praktisch gebruik van het onderzoek in de ruimtelijke besluitvorming anderzijds.

2. is gebaseerd op een goede opdrachtomschrijving (zie hoofdstuk 4.2).

Een eerste stap in de richting van goed onderzoek wordt gevormd door een precieze omschrijving van de kant van de opdrachtgever van de aard en omvang van en ruimtelijke ambitie en opgave voor het betreffende gebied. Van de zijde van de overheid is het belangrijk dat in de verlening van de opdracht op zowel politiek als ambtelijk niveau de verantwoordelijken voor ruimtelijke ordening én cultureel erfgoed samen optrekken.

3. biedt inhoudelijk ruimte aan wat van betekenis en belang is voor zowel wetenschap als publiek (zie hoofdstuk 5.1 en 5.2).

Cultuurhistorisch onderzoek in het kader van ruimtelijke plan- en besluitvorming kent zowel een wetenschappelijke als publieksgeoriënteerde invalshoek.

Voor de eerste invalshoek zijn normen die hun oorsprong vinden in *wetenschappelijk onderzoek* belangrijk. Daarbij moet echter de aantekening gemaakt worden dat het onderzoek geen wetenschappelijk maar een bestuurlijk of beleidsmatig doel dient. Het biedt een grondslag voor een goede belangenafweging in het kader van de ruimtelijke ordening. Het gaat hier daarom niet om de productie van voor de wetenschap interessante inzichten maar vooral over in de wetenschap gebruikelijke, procedurele normen die betrekking hebben op het verzamelen, analyseren en presenteren van data, informatie en kennis (het 'hoe'). Het is lastig om voor 'goed onderzoek' beknopte en hanteerbare eisen te formuleren. Nog lastiger is het voor de meeste opdrachtgevers om te beoordelen of het eindproduct wetenschappelijk voldoet. Voor een opdrachtgever is het daarom eerst en vooral inzicht te verwerven in de aantoonbare kennis, expertise, ervaring en vaardigheden van de betrokken onderzoekers.

De tweede invalshoek kan vorm krijgen door aan bewoners en belanghebbenden te vragen wat ze zien als waardevol erfgoed. Het gaat hier vooral om eisen met betrekking tot de totstandkoming van het onderzoek, waardoor publieksparticipatie mogelijk en betekenisvol wordt. De gemeente kan hierover de regie voeren maar het is ook mogelijk het uit te besteden als onderdeel van een brede onderzoeksopdracht. Het is goed te beseffen dat een wetenschappelijk perspectief op cultuurhistorie en de publieke definitie, duiding en waardering van erfgoed kunnen botsen (zie 5.2). Er zijn mooie voorbeelden bekend waar een overheid cultuurhistorisch onderzoek heeft gebruikt om een aantrekkelijk publieks-

product te maken over de geschiedenis en het erfgoed van het eigen gebied.

4. is in kwalitatief opzicht het product van (a) de kennis, expertise, vaardigheden en betrokkenheid van de onderzoeker(s) en participanten, (b) de opzet van het onderzoeksproces en (c) de vormgeving van het eindproduct (zie hoofdstuk 5 en 6).

De opdracht voor het onderzoek geeft antwoord op de vragen: wie leidt en organiseert het; wie neemt deel; hoe ziet het eruit; en wat levert het op? Het draait op de 4 P's van *producent*, *participant*, *proces* en *product*.

5. is bruikbaar voor alle betrokkenen en belanghebbenden.

Het onderzoeksrapport kent weliswaar een wetenschappelijke grondslag maar is zo geschreven dat het leesbaar en bruikbaar is voor overheden, opdrachtgevers én publiek. Het rapport geeft burgers de mogelijkheid op te komen voor hun belangen en in te spreken op instrumenten zoals de structuurvisie of het bestemmingsplan. Dit uitgangspunt vereist dat het onderzoek toegankelijk en inspirerend wordt verwoord en verbeeld.

Voordat uit de doeken wordt gedaan welke factoren van invloed zijn op de kwaliteit van cultuurhistorisch onderzoek en welke invloed de opdrachtgever daarop heeft, is het belangrijk een goed idee te krijgen van het onderwerp van cultuurhistorisch onderzoek in de context van ruimtelijke planvorming (hoofdstuk 3).

In het kort

Cultuurhistorisch onderzoek richt zich op de aanwezigheid, aard, betekenis en waarde van (groepen of ensembles van):

1. in de bodem – op land en onder water – bewaarde sporen en resten van menselijke bewoning vanaf het eerste begin van de menselijke bewoning;
2. historische gebouwen, erven, tuinen, parken en stedenbouwkundige structuren;
3. landschappelijke elementen, gebieden en ruimtelijke patronen waarin de historische wisselwerking tussen mens en maatschappij enerzijds en de fysieke omgeving anderzijds tot uitdrukking komt: het historische landschap.

Het gaat zowel om aangetoonde waarden als om waarden die op basis van onze kennis van ons verleden en onze omgeving verwacht mogen worden.

De drie groepen van verschijnselen worden bestudeerd door achtereenvolgens de (1) archeologie, (2) de architectuurgeschiedenis, historische bouwkunde, bouw- en tuinhistorie en de stedenbouwkunde, en (3) de historische geografie. In cultuurhistorisch onderzoek in het kader van de ruimtelijke ordening is het zaak om alle cultuurhistorische verschijnselen voor zo ver mogelijk in samenhang te bezien en te presenteren. Hier past een integrale, landschappelijke, omgevingsgerichte benadering.

Door in het onderzoek het lokale publiek en cultuurhistorisch geïnteresseerden te betrekken, wordt duidelijk welke (veld) namen, verhalen, personen en gebeurtenissen cultuurhistorisch relevant zijn.

Wat is cultuurhistorie? Wat wordt in cultuurhistorisch onderzoek in het kader van de ruimtelijke ordening onderzocht?

Cultuurhistorie wordt gevormd door het *erfgoed* dat in de ontwikkeling van onze ruimte een rol speelt (Renes 2011). Voor Unesco is erfgoed (*heritage*): “onze erfenis van het verleden, waarmee we vandaag leven, en wat we willen doorgeven aan generaties na ons”.

Erfgoed is met andere woorden:

1. een onderdeel van onze hedendaagse leefomgeving - hierin onderscheidt het zich van (de) geschiedenis of het verleden;
2. het is belangrijk of van waarde, want we willen het doorgegeven aan volgende generaties;
3. en het *heeft* geschiedenis of een verleden. Soms betreft het nog maar een jonge geschiedenis, denk aan het monument voor de Bijlmercamp bij de ‘Boom die alles zag’, vaker een verleden dat zich uitstrekt over (veel) meer dan één generatie.

Vaak vragen we ons pas af of iets erfgoed is op het moment dat een object, een gebouw, een stuk land zijn gebruikelijke functie verliest of van functie verandert. Op zo’n moment vragen we ons af of iets van waarde is.

Wie bedoelen we echter in bovenstaande zinnen met ‘we’; waar bestaat cultuurhistorie uit, en wat is de waarde van erfgoed? En hoe verhoudt cultuurhistorie zich tot immaterieel en natuurlijk erfgoed?

3.1 Wie zijn “we”?

Erfgoed betreft een erfenis die wordt doorgegeven binnen een bepaalde gemeenschap. Vaak denken we allereerst aan het erfgoed van ons land, maar het kan ook het erfgoed betreffen van een familie, buurt, kerk, vereniging, dorp of stad, of – sinds enkele decennia – zelfs de mensheid; we spreken dan van ‘werelderfgoed’. De identiteit van deze groepen krijgt vorm in de collectieve herinnering die zichtbaar wordt gemaakt in het eigen materiële en immateriële erfgoed. Het is goed te beseffen dat erfgoed betekenis kan hebben voor elkaar overlappende of juist elkaar uitsluitende groepen of gemeenschappen. Een beeldbepalende kerk is bijvoorbeeld van waarde voor de leden van de lokale kerkgenootschap maar ook voor omwonenden die niet-kerkelijk zijn. Het is zaak om uiteenlopende aanspraken door middel van onderzoek zichtbaar te maken. Dat kan door zowel professionele onderzoekers als maatschappelijke organisaties, burgers en belanghebbenden te betrekken.

3.2 Wat is cultuurhistorisch erfgoed?

Erfgoed wordt meestal vereenzelvigd met een tastbaar object, zoals een vondst, een plek, een schilderij of een gebouw. Deze benadering is terug te zien in de wijze waarop cultuurhistorie wordt gedefinieerd in de ruimtelijke ordening. Het is een verzamelaar voor *tastbare* archeologische, bouwkundige en historisch-geografische resten van het verleden (Renes 2010, 11). Voor een beter begrip van wat cultuurhistorisch erfgoed is het echter van belang verder te kijken dan de materiële object zelf en aandacht te besteden aan zijn betekenis, het verhaal (ook in beelden) dat erover wordt verteld, het gebruik ervan en de moeite (ook in geld) die ervoor wordt gedaan (zie afbeelding 1). Deze vier invalshoeken samen geven een meer compleet beeld van het hoe en waarom van onze zorg voor cultuurhistorisch erfgoed en vormen een goede ‘kapstok’ voor een indeling van een onderzoeksrapportage.

In deze richtlijnen heeft 'cultuurhistorie' - als onderwerp van onderzoek in de ruimtelijke ordening - betrekking op de aanwezigheid, aard, betekenis en waarde van (groepen of ensembles van):

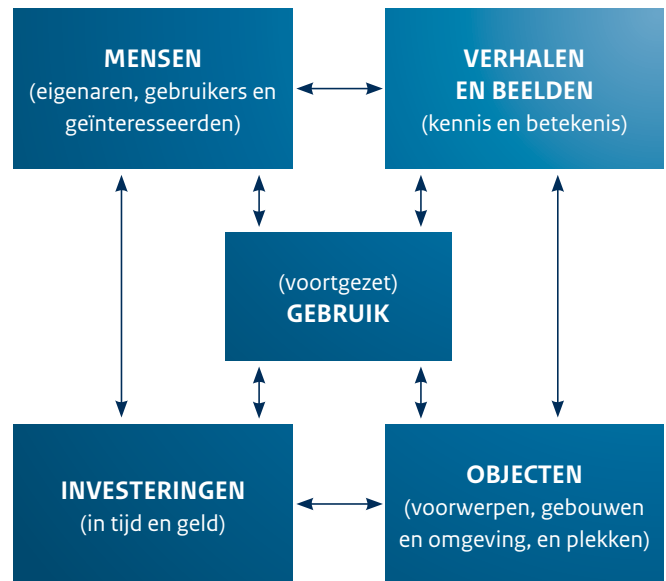
1. in de bodem – op land en onder water - bewaarde sporen en resten van menselijke bewoning vanaf het eerste begin van de menselijke bewoning in het midden-Paleolithicum tot ver in de 20ste eeuw. Tot het onderwerp van onderzoek behoort ook de natuurlandschappelijke context van de sporen en resten. De grens in de tijd wordt hier zo opgerekt omdat er een duidelijke trend waarneembaar is in de belangstelling voor de materiële resten van de Tweede Wereldoorlog;
2. historische gebouwen, erven, tuinen, parken en stedenbouwkundige structuren;
3. landschappelijke elementen, gebieden en ruimtelijke patronen, waarin de historische wisselwerking tussen mens en maatschappij enerzijds en de fysieke omgeving anderzijds tot uitdrukking komt: het historische landschap.

De grenzen tussen de drie groepen is overigens vaak arbitrair. Onder gebouwen liggen bijvoorbeeld archeologische resten die met de geschiedenis en het gebruik van het gebouw samenhangen. En het onderscheid tussen groen erfgoed dat is ontworpen en aangelegd en landschappen die zijn ontstaan door generatieslang gebruik is niet altijd gemakkelijk te maken.

Objecten of elementen kunnen beter niet in isolement worden beschouwd, maar in samenhang met ander erfgoed in de nabijheid – we spreken van ensembles - en met hun niet-monumentale omgeving. Aandacht voor het laatste maakt een meer gebiedsgerichte erfgoedzorg mogelijk. Een goede zorg voor de omgeving van een monument ondersteunt het behoud ervan en de waarde van een monument straalt af op zijn omgeving. In sommige gevallen is het behoud van de functie van een monument letterlijk afhankelijk van wat er met de omgeving gebeurt. Windmolens en hun molenbiotoop zijn daar een mooi voorbeeld van.

Het gaat in cultuurhistorisch onderzoek in eerste instantie om een feitelijke beschrijving van het object, maar in het kader van de ruimtelijke ordening is het ook belangrijk 'kwaliteiten' in kaart te brengen zoals zichtbaarheid, aantrekkelijkheid (schoonheid), herkenbaarheid, openheid of juist beslotenheid, of contrast.

De drie hierboven genoemde groepen van verschijnselen worden bestudeerd door achtereenvolgens de (1) archeologie, (2) de architectuurgeschiedenis en bouwhistorie, tuinhistorie en de stedenbouwkunde, en (3) de historische geografie (voor het gemak rekenen we tot de bouwhistorie ook de specialisaties die zich richten op het onderzoek van kleur en schilderijen, interieurs en materialen). Het gaat hier weliswaar om verschillende vakgebieden (en opleidingen) maar in interesses, benadering en methoden en technieken is vaak grote overeenstemming zichtbaar. De beoefening ervan gebeurt niet alleen door professionals maar ook door

Afbeelding 1: Schematische voorstelling van een brede definitie van erfgoed en erfgoedzorg.

lokale deskundigen en vaak goed geïnformeerde vrijwilligers. Het heeft de belangstelling van een belangrijk deel van de bevolking. Betrokkenheid van zowel professionals, georganiseerde vrijwilligers als geïnteresseerde in het onderzoek, en liefst in wisselwerking, geeft een grote meerwaarde aan cultuurhistorisch onderzoek.

3.3 Wat verstaan we onder "waarde"?

In de monumentenwet wordt vermeld dat een monument "van algemeen belang [is] in verband met schoonheid, betekenis voor de wetenschap of volkskundige waarde". Over 'schoonheid' wordt tegenwoordig eigenlijk niet meer gesproken. Bij de aanwijzing van gebouwen uit de tijd van de Wederopbouw werd bijvoorbeeld gesteld dat "lelijk is geen argument". Het lastig te definiëren begrip 'belevingswaarde' doet daarentegen opgeld. Daar komt bij dat in de laatste jaren de waarde van erfgoed niet meer uitsluitend in wetenschappelijke en volkskundige termen wordt gedefinieerd. Erfgoed is tegenwoordig van waarde in meervoud. Het vertegenwoordigt enerzijds gebruikswaarde, ruilwaarde en economische waarde en anderzijds cultuurhistorische waarde, belevingswaarde, onderscheidingswaarde (d.w.z. het bezit van erfgoed kan aan de eigenaar 'status' verlenen) én levensbeschouwelijke waarden. Als voorbeeld van de laatste waarde: uit een recente publieksenquête bleek dat veel Nederlanders het monumentale paleis Soestdijk associëren met koningin Juliana én met de waarden waarvoor zij stond: verbondenheid tussen en betrokkenheid op mensen (Van Dijk en Graumans 2012, 5). De eerste groep van waarden speelt uiteraard een belangrijke rol in de technische en financiële haalbaarheid van ontwikkelingen. Het is daarom zaak veelal onvermoede financieel-economische mogelijkheden en effecten van erfgoed zichtbaar te maken. Hoewel erfgoed soms een expliciete plek heeft verworven in de systematiek van de Maatschappelijke

Kosten-Batenanalyse (MKBA), bestaat er nog maar weinig ervaring met het onderzoek naar de concrete financieel-economische opbrengsten van erfgoedbehoud en -ontwikkeling. Het vormt geen onderdeel van het cultuurhistorisch onderzoek zoals hieronder omschreven. Cultuurhistorisch onderzoek in het kader van een ruimtelijke belangenafweging richt zich nog vooral en vrijwel uitsluitend op de tweede groep van waarden. Dat sluit aan bij een brede consensus dat erfgoedzorg weliswaar zowel geld kost als oplevert, maar dat het ook doelen dient die niet in geld zijn uit te drukken.

3.4 Wat is immaterieel erfgoed?

In opkomst is de studie en zorg voor het zogeheten immateriële erfgoed (*intangible heritage*):

“het omvat tradities of levenswijzen die we van onze voorouders hebben geërfd en die we doorgeven aan onze nazaten, zoals verhalen, kunsten, gewoonten en gebruiken, rituelen, feesten, kennis en praktijken die betrekking hebben op onze natuurlijke en bovennatuurlijke omgeving of de kennis en vaardigheden die ten grondslag liggen aan traditionele ambachten” (www.unesco.org).

De zorg voor het immateriële erfgoed heeft haar grondslag gekregen in de UNESCO *Conventie betreffende de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed*.

Het immateriële erfgoed wordt bestudeerd door de antropologie, de sociologie, de geschiedenis, de naamkunde en de volkskunde. In veel gevallen bestaat er een directe relatie tussen het immateriële en materiële erfgoed. Bijvoorbeeld op plekken waar belangrijke gebeurtenissen zich hebben voltrokken of waar rituelen of feesten plaatsvinden. In cultuurhistorisch onderzoek verdient de collectieve betekenis en gebruik van de archeologische, gebouwde en historische omgeving steeds meer aandacht. Het vereist in onderzoek de participatie van maatschappelijke organisaties, burgers en bewoners. De bijdrage van deze partijen kan uiteenlopen van het bij elkaar brengen van oude veldnamen tot het benoemen van bijzondere plekken uit de Tweede Wereldoorlog.

3.5 Welke plaats geven we natuurlijk erfgoed?

Tot het onderwerp van studie van cultuurhistorisch onderzoek behoren de natuurlijke ondergrond en bodem voor zover ze (mede) door de mens gevormd zijn - denk aan akkers of stuifzanden - of relevant zijn voor de interpretatie van archeologische resten en historisch-landschappelijke structuren. De natuurlijke ondergrond wordt bestudeerd door de aardkunde/geologie en de bodemkunde/fysische geografie. Gelet op de grootschalige vernietiging en erosie van de natuurlijke bodem in grote delen van Nederland geniet het de voorkeur ook niet door de mens beïnvloede of veroorzaakte aard- en bodemkundige verschijnselen in het onderzoek te betrekken daar waar aanwezig en van bijzondere waarde.

Tot slot moet worden vermeld dat de studie en waardering van in het onderzoeksgebied aanwezige flora en fauna buiten het cultuurhistorische onderzoek vallen, met uitzondering van aangelegde groenelementen en -structuren, zoals stadsparken, erven, tuinen, laanbeplanting, plantsoenen, houtwallen en hakhoutpercelen. Voor de ecologie bestaat immers binnen de ruimtelijke ordening een afzonderlijke verplichting tot onderzoek. Het kan echter lonend zijn het grensvlak tussen ecologie en cultuurhistorie op te zoeken en te bekijken in hoeverre de historische omgeving bijdraagt aan de natuurwaarden van een gebied. De bestemming van historische vormen van landgebruik is vaak noodzakelijk om de biodiversiteit op peil te houden.

Voor een goede integratie van erfgoed in de ruimtelijke belangenafweging is het belangrijk dat erfgoedzorg vroegtijdig op de bestuurlijke agenda staat en zo vroeg mogelijk worden ingebracht in het ruimtelijk beleid. Wat zijn de ambities van de betrokken overheid op het terrein van erfgoed en ruimte? Wat is de strategie waarlangs de ambities worden gerealiseerd? Belangrijke beleidsinstrumenten hiervoor zijn de erfgoednota en structuurvisie. Op gemeentelijk niveau vinden deze een concrete uitwerking in bestemmingsplannen. Deze instrumenten komen hieronder kort aan bod omdat veel belanghebbenden bij de ruimtelijke ordening en veel geïnteresseerden in erfgoed hier vaak weinig vertrouwd mee zijn. Aangegeven wordt hoe de aard van het instrument doorwerkt in de opdrachtverlening voor cultuurhistorisch onderzoek. Lezers die vertrouwd zijn met de Nederlandse ruimtelijke ordening kunnen paragraaf 4.1 overslaan.

4.1 Ruimtelijke instrumenten ¹

In het kort

Cultuurhistorisch onderzoek krijgt vorm in de aanloop naar de vormgeving van verschillende instrumenten in de ruimtelijke ordening:

Erfgoednota

In een erfgoednota legt een overheid vast op welke wijze ze vorm geeft aan haar zorg voor de cultuurhistorie. Hoewel een erfgoednota geen verplichting is, stelt het de overheid in staat bij meer praktische en concrete zaken consistent en transparant te handelen in de zorg voor het erfgoed.

Structuurvisie

In een structuurvisie legt een overheid haar beleid vast voor de ruimtelijke ontwikkeling van een gebied. In de visie wordt aangegeven wat de gewenste ontwikkeling betekent voor het erfgoed. Een gemeente is verplicht om alle partijen bij de vormgeving van een structuurvisie te betrekken.

M.e.r.

Onderzoek naar cultureel erfgoed maakt deel uit van een milieueffectrapportage: een overzicht van de gevolgen voor de omgeving van voorgenomen beleid of een concreet plan. Wat onderzocht wordt verschilt sterk van geval tot geval: het is afhankelijk van de aard en de omvang van de ingreep en het plangebied.

Bestemmingsplan

Bij de ontwikkeling of herziening van een bestemmingsplan moet onderzoek worden gedaan om de haalbaarheid ervan aan te tonen. Het onderzoek dient voor de terinzagelegging plaats te vinden en heeft betrekking op alle ruimtelijk-relevante aspecten en belangen, ook cultureel erfgoed.

Voor de aard en omvang van het benodigde cultuurhistorisch onderzoek zijn geen eenduidige richtlijnen te geven: ze worden bepaald door de schaal van het plangebied en vooral de vraag hoe ingrijpend de beoogde ontwikkelingen zijn.

Erfgoednota of -visie (Rijk, provincie, gemeente)

In een erfgoednota wordt beschreven op welke wijze een overheid vorm geeft aan haar zorg voor de cultuurhistorie. De nota geeft voor het gehele grondgebied op hoofdlijnen inzicht in de aard, verspreiding en betekenis van zowel het boven- als ondergrondse erfgoed, waarom en hoe de overheid het erfgoed op waarde schat, de gewenste omgang met het erfgoed, de inpassing van de erfgoedzorg in het totale beleid, vooral ook het ruimtelijke beleid, de inzet van financiële middelen en de vergroting van maatschappelijk, politiek en economisch draagvlak voor erfgoed. Juridische doorwerking vindt meestal plaats via een lokale erfgoedverordening of via het bestemmingsplan. Aandacht vraagt ook de wijze waarop het beoogde beleid zich verhoudt tot wettelijke verplichtingen en het beleid van andere overheden. Hoewel overheden niet gehouden zijn een erfgoednota op te stellen, stelt het de overheid in staat bij de vormgeving van meer praktische en meer concrete instrumenten en plannen – bijvoorbeeld een bestemmingsplan – consistent en transparant te handelen. Als de nota 'vertaald' is in een erfgoedverordening of bestemmingsplan fungeert ze vaak als toetsingskader voor de verlening van een omgevingsvergunning. De erfgoednota kan ook een uitstekende basis zijn voor het opnemen van erfgoed in het ruimtelijke beleid zoals vastgelegd in een structuurvisie.

Voor een erfgoednota is een vlakdekkend, algemeen, maar niet noodzakelijk uitputtend inzicht nodig van de cultuurhistorische waarden binnen een gemeente. Het omvat ten minste een (beknopt) overzicht van de geschiedenis van het gemeentelijk gebied, een overzicht van bekende en te verwachten cultuurhistorische waarden en een overzicht ervan in kaartbeelden (bijvoorbeeld op schaal 1:10.000). Wie het overzicht kan maken hangt sterk af van de kennisinfrastructuur van de betrokken gemeente. Sommige gemeenten kunnen het zelf; andere zullen het uitbesteden. In het laatste geval kan ook een gemeenschappelijke aanpak van twee of meer gemeenten een goede keuze zijn. In sommige gevallen kan worden volstaan met een bureaustudie van kaarten, archiefmateriaal en literatuur; in andere gevallen zal ook origineel inventarise-

¹ Dit overzicht is niet uitputtend, ook in Watergebiedsplannen (Waterschap), Landschaps-ontwikkelingsplannen (gemeente) en Welstandsnota's kan erfgoed en erfgoedzorg een rol spelen.

rend veldwerk nodig zijn. Intussen zijn veel goede voorbeelden van cultuurhistorisch onderzoek voor het opstellen van erfgoednota's beschikbaar. Het cultuurhistorisch onderzoek dat wordt verricht in het kader van een erfgoednota of een structuurvisie (zie hieronder) zal zich terugbetalen bij het opstellen of vernieuwen van bestemmingsplannen.

Structuurvisie (Rijk, provincie, gemeente)

Volgens de Wro hebben overheden de verplichting om voor het hele grondgebied een structuurvisie op te stellen. Een structuurvisie beschrijft op hoofdlijnen voor burgers, bedrijfsleven en andere overheden het ruimtelijke beleid van een overheid. Een structuurvisie is vormvrij en bevat geen juridisch bindende beslissingen. Het is een strategisch beleidsdocument dat richting geeft aan meer concrete ruimtelijke instrumenten, plannen en projecten. Het omschrijft de ruimtelijke kansen die zich binnen de gemeente voordoen en stelt kaders vast voor ruimtelijke ontwikkelingen. De structuurvisie speelt een belangrijke rol in het opstellen of herzien van bestemmingsplannen.

In de structuurvisie kan worden aangegeven welke cultuurhistorische waarden de betreffende overheid binnen zijn grondgebied belangrijk vindt en op welke wijze deze een plek krijgen in de ruimtelijke ordening. Door binnen een structuurvisie een ambitie vast te leggen op het gebied van het cultureel erfgoed kan het daadwerkelijk onderdeel worden van de ruimtelijke ontwikkelingen. De structuurvisie vormt dan voor het ruimtelijke domein een alternatief voor de erfgoednota.

De gemeente is verplicht om burgers, bedrijfsleven en (soms) andere overheden te betrekken en beleid in goed overleg te ontwikkelen, te realiseren en uiteindelijk vast te stellen. De Gemeentewet - de gemeentelijke inspraakverordening (art. 150), de Algemene wet bestuursrecht, en de Wro/Bro (Structuurvisie) stellen namelijk eisen rond de betrokkenheid van andere overheidslagen, maatschappelijke organisaties en burgers. Ook dit proces, inclusief momenten van afstemming en overleg, is vormvrij en grotendeels door de gemeente zelf te bepalen. Door relevante partijen actief te betrekken in het proces, kunnen zij betrokken worden bij het formuleren, ondersteunen en uitvoeren van ruimtelijke ambities van een gemeente. Door in de totstandkoming van de structuurvisie de zorg voor cultureel erfgoed expliciet op te nemen kunnen lokale erfgoedorganisaties betrokken worden bij de ruimtelijke ordening. Zo wordt erfgoedzorg op een positieve wijze onder de aandacht van andere betrokkenen gebracht (zie verder *Handreiking Erfgoed en Ruimte*, "communicatiespoor"). De gemeente kan ervoor kiezen om niet alleen partijen uit het ruimtelijke domein in de engere zin van het woord maar ook vertegenwoordigers van andere beleidsvelden, zoals de erfgoedzorg, direct aan tafel te hebben in bijvoorbeeld een stuurgroep, projectgroep, werkgroep en/of klankbordgroep.

Het opstellen van een structuurvisie biedt de mogelijkheid om binnen de gemeente verschillende beleidsvelden vroegtijdig met elkaar in verband te brengen. Het is goed als de gemeentelijke af-

delingen RO, Groen en Cultuurhistorie of Monumentenzorg in de opdrachtverlening en -begeleiding voor cultuurhistorisch onderzoek gemeenschappelijk optrekken. Cultuurhistorisch onderzoek in het kader van een structuurvisie is in aard en omvang vergelijkbaar met dat voor een erfgoednota.

M.e.r. (Rijk, provincie, gemeente)

Voor ingrijpende, niet-alledaagse ruimtelijke plannen en projecten is het verplicht een m.e.r.-procedure te doorlopen. Dat kan een plan-m.e.r. zijn in geval het een plan betreft met daarin meer strategische overwegingen, zoals een structuurvisie. Daarnaast kan er sprake zijn van een project-m.e.r. wanneer een concreet project boven een in het Besluit milieueffectrapportage (Besluit m.e.r.) benoemde grens ('drempelwaarde') uitkomt. Het doel van een m.e.r. is om de milieugevolgen van een project of plan in beeld te brengen voordat er een besluit over genomen wordt. Het milieueffectrapport (MER) beschrijft en vergelijkt de milieugevolgen van het voorgenomen beleid of concrete project. Hierbij worden doorgaans verschillende varianten en alternatieven vergeleken. Met het MER kan de overheid die het besluit moet nemen (het 'bevoegd gezag'), het milieubelang volwaardig meewegen bij het besluit of een plan of project wel of niet doorgaat. Conform de Europese richtlijnen voor de m.e.r. en de Wet milieubeheer is cultuurhistorie een vast onderdeel ervan. Het begrip milieu wordt namelijk breed opgevat in de zin van 'omgeving' ('environment'). In de m.e.r.-procedure wordt onderzocht wat de aanwezige cultuurhistorische waarden zijn en wordt beoordeeld wat de effecten van een voorgesteld plan of besluit op deze waarden zullen zijn. Hoe dit onderzoek en deze effectbeoordeling dient plaats te vinden is afhankelijk van de aard en de omvang van de ingreep en het plangebied.

Voor een MER is het zaak voldoende gegevens te verzamelen die het mogelijk maken een goede inschatting te maken van het effect van de voorgenomen activiteit op de cultuurhistorische waarden binnen het plangebied. Het omvat ten minste een overzicht van bekende en te verwachten cultuurhistorische waarden en een overzicht ervan in kaartbeelden. In vrijwel alle gevallen is een bureaustudie niet voldoende, maar ligt origineel inventariserend veldwerk voor de hand. In de meeste gevallen wordt dit uitbesteed. Intussen zijn veel goede voorbeelden van cultuurhistorisch onderzoek voor het opstellen van een MER beschikbaar.

Bestemmingsplan (gemeente)

Het bestemmingsplan (zie www.bestemmingsplan.nl) is een juridisch bindend en technisch (uitvoerings)instrument. Het legt vast wat de burger wel of niet mag met zijn eigendom. Doorgaans vormt het bestemmingsplan ook de juridische en concrete weerslag van zaken die in de structuurvisie of andere beleidsdocumenten en juridische instrumenten zijn bepaald. Dit kunnen rijks- of provinciale verordeningen zijn.

Het bestemmingsplan vormt een belangrijk onderdeel van de ruimtelijke ordening in Nederland. Voor een nauwkeurig omschreven gebied binnen een gemeente maakt het plan duidelijk hoe de

ruimte wordt verdeeld over verschillende functies. Daarbij worden keuzes gemaakt omdat ruimte schaars is. Met dat doel, worden alle ruimtelijk relevante aspecten op een rij gezet (geordend) en belangen afgewogen. Want belangen kunnen tegenstrijdig zijn. Bij een goede belangenafweging moet altijd duidelijk zijn waar welke functie is, en waarom die functie nodig is (nut en noodzaak) en nu juist op die plek is gelegen. Met andere woorden, er moet altijd een antwoord zijn op de vragen “wat waar en waarom daar?” Het bestemmingsplan is een bijzonder plan. Het is namelijk een bindend plan voor zowel overheid als burgers. De gemeenteraad stelt het bestemmingsplan vast. Ze wijst daarin de bestemming, ofwel functie van de grond aan. Ook geeft ze regels over het gebruik van de grond en wat daarop gebouwd is of gebouwd mag worden. Omgevingsvergunningen moeten worden getoetst aan het bestemmingsplan. Voor alle grond in Nederland moet een bestemmingsplan gelden.

Gemeenten zijn volgens de wet verplicht om voor hun hele grondgebied bestemmingsplannen vast te stellen. Een bestemmingsplan kan twee functies vervullen: (1) de bestaande situatie vastleggen, of (2) iets nieuws mogelijk maken.

Als er geen ontwikkelingen zijn, legt het bestemmingsplan de ruimtelijke situatie ‘vast’. Om te voorkomen dat voor kleine ‘ontwikkelingen’ zoals het uitbreiden van een woning steeds een herziening van het bestemmingsplan nodig is, worden in bestemmingsplan bouwmogelijkheden gegeven, afgestemd op wat in de situatie ter plekke ruimtelijk toelaatbaar is.

Als een initiatiefnemer (dat kan de gemeente zelf zijn, maar bijvoorbeeld ook een burger of een commerciële projectontwikkelaar) ergens iets wil gaan ontwikkelen waarin het bestemmingsplan niet voorziet, dan kan dit via een wijziging van het bestemmingsplan mogelijk worden gemaakt of via een omgevingsvergunning waarin een afwijking mogelijk wordt gemaakt. De inhoudelijke vereisten zijn in dit geval overigens hetzelfde als bij het opstellen of de herziening van een bestemmingsplan. Ook ‘afwijken’ vereist een ‘goede ruimtelijke onderbouwing’. Voor het herzien van een bestemmingsplan moet een procedure worden doorlopen. De gemeente moet dan van de initiatiefnemer een aantal dingen weten: wat, waar en waarom? Op deze vragen moet een voldoende concreet antwoord komen. Wat voldoende concreet is, is afhankelijk van het project, de fysieke omgeving en de gemeentelijke werkwijze. Niet alle kaders hoeven vóór de start van een herziening van het bestemmingsplan duidelijk te zijn. De procedure van het bestemmingsplan kan starten met inspraak en overleg terwijl nog niet alles in beeld is gebracht. Projecten kunnen zo makkelijker aangepast worden aan inspraak- en overlegreacties. Vervolgens worden de kaders van de plannen verder uitgewerkt richting de ontwerpfasen van het bestemmingsplan. Van het eerste ruwe idee tot de vaststelling van het bestemmingsplan wordt gaandeweg steeds duidelijker wat er gaat komen.

Bij de ontwikkeling of herziening van een bestemmingsplan moet onderzoek worden gedaan om de haalbaarheid ervan aan te to-

nen. Dit onderzoek wordt in elk geval voor de ter inzage legging van het ontwerpbestemmingsplan uitgevoerd. Het onderzoek heeft betrekking op alle ruimtelijk relevante aspecten en de belangen die worden afgewogen. Volgens het *Besluit ruimtelijke ordening* moet van meet af aan onderzoek gedaan worden naar de uitvoerbaarheid van het bestemmingsplan. In het onderzoek moet niet alleen het staande beleid van de gemeente worden meegenomen maar ook een aantal ruimtelijk relevante aspecten; *cultuurhistorische waarden*, bodem, veiligheid, financiële haalbaarheid, flora en fauna, geluid, geurhinder, verkeersontsluiting en water. Zie verder de *Handreiking Erfgoed en Ruimte* (“Stappenplan bestemmingsplan”) voor een overzicht hoe (onderzoek naar) erfgoed en de vormgeving en vaststelling van een bestemmingsplan zich tot elkaar verhouden.

Voor het benoemen van cultuurhistorische waarden zijn de vakgebieden archeologie, de architectuurgeschiedenis en historische (steden)bouwkunde, bouwhistorie, tuinhistorie en historische geografie relevant. Hierbij gaat het om zowel wettelijk of via verordeningen beschermde (‘waardevolle elementen of gebieden’) als niet formeel beschermde objecten en structuren (‘waardevolle elementen of gebieden’). De aard en omvang van het cultuurhistorisch onderzoek dat noodzakelijk is in de aanloop naar het opstellen of vernieuwen van een bestemmingsplan is sterk afhankelijk van het karakter van het bestemmingsplan en de aard van planvormingsproces. In alle gevallen zal men profiteren van het cultuurhistorische onderzoek dat is gebeurd in het kader van de vormgeving van een erfgoednota of structuurvisie. Zoals in hoofdstuk 2 aangegeven kan met betrekkelijk eenvoudig onderzoek worden volstaan bij het opstellen van conserverende bestemmingsplannen of bij de vrijwel ongewijzigde herziening van bestaande bestemmingsplannen. De aanwijzingen en aanbevelingen in deze tekst zijn vooral van toepassing als het onderzoek een plek heeft in een proces dat uitmondt in een nieuw, sterk ontwikkelingsgericht bestemmingsplan. In dat geval is een vlakdekkend, uitputtend inzicht nodig van de cultuurhistorische waarden binnen het plangebied. Het omvat ten minste een overzicht van bekende en te verwachten cultuurhistorische waarden en een overzicht ervan in gedetailleerde kaartbeelden (bijvoorbeeld op schaal 1:5.000). In vrijwel alle gevallen zal niet alleen een bureaustudie plaatsvinden, maar ligt origineel inventariserend veldwerk voor de hand. Uitbesteding van het onderzoek ligt daarom voor de hand. Intussen zijn veel goede voorbeelden van cultuurhistorisch onderzoek voor het opstellen van een bestemmingsplan beschikbaar.

Omgevingsvergunning

Tot slot moet hier gewezen worden op de mogelijkheid om cultuurhistorisch onderzoek op te nemen in de voorwaarden van een omgevingsvergunning. Omdat de kosten van het onderzoek rusten op de aanvrager, is het zaak onderzoekseisen duidelijk te specificeren. Centrale vraag is of de kosten van het onderzoek in verhouding staan tot (de kosten en opbrengsten van) het initiatief.

Nieuwe omgevingswet

Op dit moment wordt door het Ministerie van Infrastructuur en

Milieu gewerkt aan een nieuwe Omgevingswet. Met de nieuwe wet zal mogelijk het bestemmingsplan verdwijnen. Daarvoor in de plaats komt een vergelijkbare 'planfiguur' in de vorm van een omgevingsverordening. In deze verordening zullen ook cultuurhistorische waarden aandacht krijgen. Ook in deze nieuwe situatie zal in de voorbereiding van een omgevingsverordening cultuurhistorisch onderzoek nodig zijn.

4.2 De opdracht tot onderzoek

In het kort

Onderzoek is gebaseerd op de verlening van een goede opdracht.

In de opdracht:

- (a) staan beschreven: de opdrachtgever, de achtergrond van de vraag (gaat het om onderzoek ter voorbereiding op een erfgoednota, structuurvisie, (herziening van een) bestemmingsplan (conserverend of ontwikkelingsgericht)?), het (plan)gebied, relevante documenten, de toegankelijkheid van gebied en gebouwen, betrokken partijen, de fasering van het onderzoek, de begeleiding en toetsing (door wie?), en de publicatie(rechten);
- (b) wordt het doel van het onderzoek, de gewenste diepgang, de betrokken disciplines, de bronnen, de aard van de documentatie, de methodiek, de gewenste participatie van burgers, de aard van de afbeeldingen en de verslaglegging, de fasering van het onderzoek, en de wenselijkheid van een wetenschappelijke of publiekspublicatie beschreven.

Uit het bovenstaande blijkt dat cultuurhistorisch onderzoek naar omvang en diepgang *maatwerk* is, waarvoor een goede opdrachtformulering en een goed opdrachtgeverschap van de kant van de betrokken overheid van het grootste belang is. Daar waar sprake is van een evidente afwezigheid van cultuurhistorische waarden of bijvoorbeeld van een conserverend of statisch bestemmingsplan kan worden volstaan met een bescheiden vorm van cultuurhistorisch onderzoek en kan vaak worden volstaan met een eenvoudige bureaustudie. Daar waar sprake is van een erfgoednota, structuurvisie, m.e.r. of ontwikkelingsgerichte herziening van een bestemmingsplan is uitgebreid cultuurhistorisch onderzoek noodzakelijk. In de opdracht is zeker aandacht voor:

- het proces dat ten grondslag ligt aan de totstandkoming van erfgoednota, structuurvisie, m.e.r. of (herziening van een) bestemmingsplan,
- de kennis over erfgoed binnen de betrokken overheid,
- de partijen die in het onderzoek betrokken worden (en een globaal beeld van hun opvattingen en kennis over erfgoed),

- het vigerende beleid met betrekking tot erfgoed en ruimtelijke ordening en het beschikbare instrumentarium;
- de beoogde ontwikkeling(en).

In de opdracht worden de opdrachtgever beschreven en de achtergrond van de vraag (ligt het onderzoek ten grondslag aan een erfgoednota, structuurvisie, m.e.r., of (herziening of nieuw) bestemmingsplan (conserverend of ontwikkelingsgericht)?), het (plan)gebied, de beoogde ruimtelijke ingrepen en de te verwachten effecten, relevante documenten, de toegankelijkheid van gebied en (eventuele) gebouwen, betrokken partijen, de fasering van het onderzoek, de begeleiding en toetsing van het onderzoek (door wie?) en de publicatievorm en -rechten.

Daarnaast wordt het doel van het onderzoek, de specificatie en definitie van de onderzoeksvraag en het onderzoek, de gewenste diepgang, de betrokken disciplines of specialismen, de bronnen, de aard van documentatie, de methodiek, de gewenste participatie van burgers, de aard van de afbeeldingen en de verslaglegging, de fasering van het onderzoek, en de wenselijkheid van een wetenschappelijke of publiekspublicatie beschreven. Gemeentes met een eigen afdeling archeologie en monumentenzorg zullen in staat zijn deze specificaties zelf te omschrijven. Andere gemeentes zullen hiervoor deskundig advies inwinnen.

Cultuurhistorisch onderzoek is, zoals gezegd, naar omvang en diepgang maatwerk. Het doel, de omvang en de diepgang van het onderzoek zijn afhankelijk van de aard van het ruimtelijk instrument, de aard en omvang van de toekomstige ontwikkelingsopgave, de wensen van de opdrachtgever, van de geschiedenis en aard van het gebied, en eventuele eisen van gemeente of andere overheden. De uitgangspunten van het onderzoek – omvang, aard, doel – kunnen het beste formeel worden vastgelegd. In de bouw- en tuinhistorie spreekt men in dit verband van een Plan van Onderzoek (PvO) en de in de archeologie van een Programma van Eisen (PvE). Zo is het voor iedereen duidelijk hoe het onderzoek moet worden uitgevoerd, waar het onderzoek voor bedoeld is en wat het moet opleveren. Het maakt het onafhankelijke karakter van het onderzoek mogelijk.

Op basis van een dergelijk overzicht kunnen op een eenduidige wijze een werkschrijving, (en indien sprake is van uitbesteding) begroting en offerte opgesteld worden en de opdracht verleend. Als een opdracht voor een cultuurhistorisch onderzoek vrij uitgebreid en gedetailleerd is, is het te overwegen een dergelijke opdracht te laten opstellen door een onafhankelijke partij. Als een onderzoek in concurrentie wordt aanbesteed dienen de bureaus dezelfde opdracht te krijgen, zodat de uitgebrachte offertes goed met elkaar vergeleken kunnen worden. Voor een goede vergelijking is het bovendien van belang dat de potentiële opdrachtnemers de opdracht vertalen in de vorm van een goede en gedetailleerde werkschrijving. Op basis van hun eigen ervaringen en kennis van het vakgebied kunnen zij ook aanpassingen van de opdracht voorstellen. De aanbestedingsprocedure moet voldoende soepel zijn om op zulke voorstellen in te kunnen spelen.

Erfgoed is van waarde voor verschillende groepen. Een meer wetenschappelijk, cultuurhistorisch perspectief heeft bestaansrecht naast de betekenis, de beleving en het belang dat het publiek aan erfgoed hecht. Het is zaak om in de totstandkoming van het onderzoek beide perspectieven tot hun recht te laten komen. Ze worden hieronder in afzonderlijke paragrafen besproken. Spannend is het om overeenkomsten en verschillen tussen beide perspectieven in kaart te brengen en in samenspraak tot één rapportage te komen.

Zoals in hoofdstuk 2 aangegeven is het belangrijk het onderzoek af te stemmen op de aard en schaal van het plangebied en - vooral – op de opgave. In de ruimtelijke ordening is meestal een fasering te zien: visievorming, planvoorbereiding, planontwerp, vaststelling van een plan en uitvoering van een plan. In elke fase spelen data, informatie of kennis over cultuurhistorische waarden een rol, maar aard en diepgang varieert. Te gedetailleerde informatie zal in een visiefase verstorend werken terwijl te globale informatie de vormgeving van een ontwikkelingsgericht en ingrijpend bestemmingsplan in de weg staat.

5.1 Cultuurhistorisch onderzoek

In het kort

Hoewel het cultuurhistorisch onderzoek geen wetenschappelijk maar een bestuurlijk en beleidsmatig doel heeft, dient het onderzoek aan wetenschappelijke eisen te voldoen. Een waarborg voor goed onderzoek wordt voor een belangrijk deel gegeven door de kennis, expertise en vaardigheden van de betrokken onderzoekers. In cultuurhistorisch onderzoek gaan verschillende disciplines samen: archeologie, historische geografie, architectuurgeschiedenis, historische bouwkunde, en historische stedenbouw, bouwhistorie en tuinhistorie. Belangrijke bijdragen worden geleverd door de geologie en de fysische geografie. In de meeste gevallen zal sprake zijn van interdisciplinair onderzoek van verschillende onderzoekers.

Cultuurhistorisch onderzoek zoals bedoeld in deze richtlijnen heeft geen wetenschappelijk doel maar vormt de grondslag voor een zorgvuldige omgang met cultuurhistorische waarden in de ruimtelijke ordening. Ook in dat geval moet het onderzoek echter voldoen aan verschillende wetenschappelijke (kwaliteits)eisen. Het in kaart brengen van cultuurhistorische waarden vereist immers de studie van zeer uiteenlopende, vaak oude en lastig te begrijpen bronnen (kaarten, vondsten, foto's, documenten, interviews, etc.), die vrijwel nooit zijn gemaakt met het oog op historisch onderzoek of gebruik in de ruimtelijke ordening. De bronnen vereisen daarom een kritisch gebruik waarbij ze zorgvuldig onderling worden vergeleken en op betrouwbaarheid beoordeeld. Het cultuurhistorisch onderzoek dat aan ruimtelijke planning ten grondslag ligt, is daarom, naar gangbare algemeen-wetenschappelijke standaarden theoretisch geïnformeerd en empirisch; samenhangend

en systematisch; controleerbaar en herhaalbaar; onafhankelijk en ethisch neutraal. Documentatie, beschrijving, analyse en interpretatie zijn daarom uitputtend en naar de gebruikelijke wetenschappelijke normen geannoteerd. Voor de archeologie, de bouwhistorie en voor tuinhistorisch onderzoek zijn breed gedragen richtlijnen beschikbaar. Richtlijnen voor landschapshistorisch onderzoek zijn in voorbereiding.

Genoemde kenmerken van wetenschappelijk onderzoek zijn terug te zien in de tien stappen van het cultuurhistorisch onderzoeksproces:

1. De afbakening van het onderzoeksgebied;
2. De definitie van perspectief en onderzoeksvraag (de opgave);
3. Het opstellen van een onderzoeksplan;
4. Het verzamelen van data, door middel van bronnen- en literatuuronderzoek, interviews, en veldbezoek/-werk;
5. Een bronnenkritische analyse van data en informatie;
6. Het opstellen van een samenhangende, verklarende en uitputtende beschrijving van de aanwezige en mogelijk te verwachten cultuurhistorische waarden (in woord, beeld en kaart);
7. (Indien gewenst, zie paragraaf 6.2) Een waardering van de aanwezige en mogelijk te verwachten cultuurhistorische waarden (waardestelling), in woord, beeld en kaart;
8. (Indien gewenst en relevant in het licht van de aard van het ruimtelijke plan) Het formuleren van een advies met betrekking de zorg voor en ontwikkeling van de aanwezige en mogelijk te verwachten cultuurhistorische waarden. Opname van onderdeel 8 veronderstelt dat ook onderdeel 7 wordt uitgewerkt;
9. Het opstellen van een rapport met kaarten, zowel als onderzoeksrapport als in een vorm die voor belangstellenden en belanghebbenden toegankelijk is;
10. De deponering van het rapport in het publiek domein en van de verzamelde gegevens in een openbaar archief.

Het is lastig om in beknoptheid nadere eisen te stellen aan onderzoek. Nog moeilijker is het voor opdrachtgevers uit het niet-wetenschappelijke domein kwaliteit van onderzoek te controleren. Dat veronderstelt immers een codificatie en kennis van wat binnen verschillende vakgebieden geldt als goed onderzoek. Dat is in handboeken en in wetenschappelijke literatuur vastgelegd en wordt in hoger onderwijs uitgedragen. Het is echter een illusie om de kwaliteit van onderzoek of van gevraagde kennis, expertise en vaardigheden in 'afvinklijsten' vast te leggen die bruikbaar zijn voor opdrachtgevers. De beschrijving in een CV van de opleiding, werkervaring, publicaties en referenties van de betrokken onderzoeker(s) is voor opdrachtgevers echter een afdoende garantie of goed onderzoek tot stand zal komen. Daarbij kan op de volgende aspecten worden gelet. Voor onderzoek naar *wetenschappelijke* maatstaven ligt het voor de hand het uit te laten voeren door personen met een wetenschappelijke opleiding op doctoraal of masterniveau, of een vergelijkbare, officieel erkende ervaring. Gelet op de grote variatie en rijkdom in het cultuurhistorische erfgoed van Nederland vragen goede studies om een zekere verdieping van kennis en ervaring; postdoctorale onderzoekservaring

(> 3 jaar) is dus belangrijk. Opleiding, kennis, expertise en ervaring van de betrokken onderzoeker(s) komen tot uitdrukking in cv's die in het offertetraject aan de opdrachtgever worden voorgelegd. In verkorte vorm dienen ze opgenomen te worden in de rapportage. Het verdient aanbeveling onderzoekers in te schakelen die lid zijn van een (inter)nationale beroepsvereniging en daarmee een relevante ethische code onderschrijven. Daarbij moet worden aangegevend dat niet voor alle relevante vakgebieden beroepsverenigingen bestaan. In de archeologie berust volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie de eindverantwoordelijkheid voor een bureaustudie bij een zogeheten senior archeoloog (www.sikb.nl).

Het cultuurhistorische onderzoek betreft archeologie, historische geografie en architectuurgeschiedenis en bouwhistorie, historische stedenbouw, bouwhistorie en tuinhistorie. Deze aspecten dienen alle aan bod te komen; in het geval van de archeologie, de bouwhistorie en de tuinhistorie conform de eisen die voor deze vakgebieden zijn vastgelegd. Belangrijke aanvullende bijdragen worden geleverd door de geologie en de fysische geografie. Het zijn vakgebieden met ieder een eigen onderwerp van studie. Ook op het gebied van theorievorming en methoden en technieken zijn verschillen te zien. Een enkele uitzondering daargelaten worden deze niet verenigd in één onderzoeker. Dat betekent echter niet dat het onderzoek discipline-gewijs wordt uitbesteed. De voorkeur gaat uit naar *interdisciplinair* onderzoek, waarvan opzet, uitvoering en resultaat vaak alleen het product kan zijn van een groep van samenwerkende onderzoekers uit (de) verschillende disciplines. In het onderwijs (universitaire 'erfgoedstudies') en de praktijk wordt hiermee ervaring opgedaan maar interdisciplinair onderzoek is zeker nog geen vanzelfsprekendheid. Een integrale, op ensembles en op de omgeving georiënteerde verslaglegging van het onderzoek maakt een integratie van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening wel gemakkelijker.

Een belangrijke factor die bepalend is voor de kwaliteit van het onderzoek is het gebruik van primaire bronnen (zie Renes 2010, 99-130 voor een overzicht van bronnen) en secundaire literatuur. De elektronische toegankelijkheid van beide groepen groeit de laatste jaren sterk. Het aantal en de omvang van de gebruikte bronnen en literatuur en de diepgang waarmee ze worden bestudeerd, vergeleken en gebruikt, zijn sterk bepalend voor de tijd die met cultuurhistorisch onderzoek is gemoeid. Het is belangrijk verschillende onderzoeksplannen of offertes op dit aspect expliciet met elkaar te vergelijken. Een *quick scan* van potentiële bronnen en literatuur en hun beperkingen en mogelijkheden kan als een goede voorbereiding gelden op de uitvraag voor onderzoek.

De kwaliteit van onderzoek kan worden geborgd door toetsing van het (concept)resultaat door externe deskundigen. Een gekwalificeerde, onafhankelijke begeleidingsgroep of klankbordgroep kan een belangrijke rol spelen in het cultuurhistorische onderzoek dat ten grondslag ligt aan een erfgoednota of structuurvisie.

In deze richtlijnen ligt de nadruk op (de kwaliteit) cultuurhistorisch onderzoek als een zelfstandige activiteit. Gelet op het ruimtelijke

doel van het onderzoek is het echter raadzaam om al tijdens het onderzoek ontwerpers en planvormers te betrekken die met de resultaten van het onderzoek aan de slag gaan. Architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten hebben veel ervaring met het analyseren van de kwaliteit van gebieden. Daarnaast zijn zij goed in staat die kwaliteiten op een inspirerende en beeldende wijze weer te geven en te vertalen naar uitgangspunten voor beleid, beheer en ontwerp. Cultuurhistorische waarden krijgen zo een stevige plek in beeldkwaliteitplannen, stedenbouwkundige plannen, landschapsvisies en landschapsontwikkelingsplannen. Vooral bij bestemmingsplannen die ruimtelijke ontwikkelingen mogelijk maken kan brede betrokkenheid bij cultuurhistorisch onderzoek meerwaarde hebben.

5.2 Publieksparticipatie

In het kort

Participatie van de kant van maatschappelijke organisaties, burgers en belanghebbenden kan drie doelen dienen:

1. inhoudelijke inbreng.
2. bewustwording en het creëren van draagvlak.
3. meedenken over bescherming en/of ontwikkeling.

De vraag óf men een consultatie van belangstellenden en belanghebbenden organiseert en de vorm waarin is vrij. Veel ervaring met publieksparticipatie is er nog niet.

Cultuurhistorisch onderzoek is steeds minder het exclusief privilege van academisch geschoolde onderzoekers. Er is een ontwikkeling zichtbaar naar onderzoek waarbij wordt geprobeerd mensen uit verschillende - ook niet-academische - werelden duurzaam met elkaar in gesprek te brengen. De betrokkenheid van maatschappelijke organisaties en burgers bij de totstandkoming van ruimtelijke instrumenten is tegenwoordig wettelijk verankerd. Artikel 2.2.1 Bro stelt dat in een structuurvisie aangegeven moet worden hoe genoemde groepen zijn betrokken bij het opstellen ervan. Ontwerpversies van visies van Rijk en provincie liggen vaak ter inzage. In de inspraakverordening van een gemeente kan aangegeven zijn dat inspraak verplicht is. Het gaat om een gezamenlijke zoektocht, waarbij de partners aan elkaar gelijkwaardig zijn (Zie Wiki "professionaliseren via leren op de werkplek" met een omschrijving van zogeheten transdisciplinair onderzoek). Tot de partners behoren onderzoekers, beleidsmakers, adviseurs, gebruikers en - natuurlijk - burgers/bewoners. Ieder draagt zijn of haar eigen kennis, ervaring en vaardigheden bij aan een intensieve samenwerking. Verschillen en overeenkomsten in houding en benadering worden benoemd en besproken. Door samen onderzoek te doen in een context waarin nieuwe kennis kan worden toegepast, wordt gezocht naar breed gedragen, praktische oplossingen. Deze kennis heet 'sociaal robuust'. "Het uitgangspunt van transdisciplinair onderzoek is dat kennis ontwikkeld wordt in een

onderzoekend gesprek over een gezamenlijke praktijk”.

Publieksbetrokkenheid ‘komt echter niet vanzelf’ maar krijgt vaak pas vorm als cultuurhistorische informatie en kennis actief via verschillende media wordt verspreid, voor, tijdens en na het onderzoek. Volwassen betrokkenheid van het publiek begint bij het begin: bij het formuleren van ambitie, probleem- en doelstelling en uitgangspunten.

Deze nieuwe vorm van werken stelt nieuwe eisen aan het onderzoeksproces en aan de betrokken regisseurs en uitvoerders. Het veronderstelt vaardigheden die zijn ontleend aan de sociale wetenschappen, zoals interviews, maar vooral allerlei soorten workshops, zoals bijvoorbeeld ‘schetsschuiten’ of ‘werkplaatsen’ (Koopman en Elerie s.a.). Binnen de nieuwe universitaire erfgoedstudies krijgen deze vormen aandacht. Betrokkenheid van een erfgoedsspecialist is daarom aanbevelenswaardig.

Participatie van de kant van maatschappelijke organisaties, burgers en belanghebbenden in cultuurhistorisch onderzoek kan drie doelen dienen:

1. inhoudelijke inbreng. Veel bewoners zijn vaak goed op de hoogte van de cultuurhistorische waarden in hun omgeving. Kennis en expertise is verenigd in de vele historische verenigingen die Nederland kent. Interessant is hoe deze zich verhoudt in aard en waardering tot de inbreng van wetenschappelijk geschoolde experts. Het is zaak beide groepen in samenspraak te laten opereren.
2. bewustwording en het creëren van draagvlak. Een interactief proces kan bewoners en belanghebbenden bekend maken met het erfgoed in hun eigen buurt. Een toegankelijke en inspirerende presentatie ervan leidt meestal tot een grotere betrokkenheid en zorg.
3. meedenken over bescherming en/of ontwikkeling. Bewoners en belanghebbenden kunnen aangeven wat zij in de ruimtelijke ordening beschermd, versterkt of uitgebouwd willen zien. Wat zien zij als belangrijke plaatsen van herinnering? In welke vorm kan erfgoed een factor van betekenis zijn in de ruimtelijke ontwikkeling van een gebied?

De vraag óf men een consultatie organiseert en de vorm waarin is vrij. Het is mogelijk om over die keus het publiek al te laten meepraten (‘consultatie over de consultatie’). In de *Code Publieksparticipatie Sneller & Beter* heeft het Kabinet vijf bruikbare uitgangspunten voor passende publieksparticipatie vastgesteld (*Code Publieksparticipatie Sneller & Beter*, zie www.centrumpp.nl).

Deze richtlijnen stellen geen norm als het gaat om de vorm van het eindproduct. Alleen vormvrijheid kan ruimte geven aan de opgave aan de kant van de opdrachtgever en zijn wensen enerzijds en de creativiteit, kennis en expertise van de opdrachtnemer(s) anderzijds. Dat blijkt uit de diversiteit aan onderzoeksvormen uit de rijke Nederlandse onderzoekspraktijk. Er is bijvoorbeeld sprake van 'de gebiedsgerichte beschrijving', 'de cultuurhistorische verkenning', 'de lagenbenadering', 'de biografie van het landschap', 'cultuurhistorische atlas' of 'de kernkwaliteitenbenadering'. Aanvullende mogelijkheden en voorbeelden van genoemde onderzoeksvormen zijn te vinden in de *Handreiking Erfgoed en Ruimte*. De keuze wordt mede bepaald door het ruimtelijke doel, de gewenste diepgang, financiën, en de behoefte om draagvlak of participatie te organiseren. In elk rapport zijn echter drie elementen meestal goed herkenbaar: inventarisatie, waardering en perspectief.

6.1 Inventarisatie

In het kort

Het doel van de inventarisatie is het verwerven van informatie, aan de hand van bestaande bronnen, veldbezoek, en de inbreng van deskundigen, publiek en belanghebbenden over bekende of verwachte cultuurhistorische waarden, binnen een omschreven gebied. Dit omvat: het karakter en de omvang, de datering, de betekenis, de gaafheid en conservering van het erfgoed. Het resultaat is een rapport met een beschrijving van de cultuurhistorische waarden. Dit omvat ook nog onbekende maar wel te verwachten waarden, vooral van archeologische en bouwhistorische aard. Deze beschrijving maakt het mogelijk om binnen een bestemmingsplan duidelijk te maken hoe met deze waarden omgegaan moet worden.

Het doel van de inventarisatie is het verwerven van informatie (locatie, aard, beschrijving, betekenis en waarde), aan de hand van bestaande bronnen, veldbezoek, en de inbreng van deskundigen, publiek en belanghebbenden over bekende of verwachte cultuurhistorische waarden, binnen een omschreven gebied. Dit omvat ook het karakter en de omvang, de datering, de betekenis, en gaafheid en conservering.

Het resultaat is een rapport met een beschrijving van de cultuurhistorische waarden. Dit omvat ook nog onbekende maar wel te verwachten waarden, vooral van archeologische en bouwhistorische aard. Deze beschrijving maakt het mogelijk om binnen een bestemmingsplan duidelijk te maken hoe met deze waarden omgegaan wordt.

De inventarisatie bestaat uit een aantal stappen:

1. Afbakenen van het plan- en onderzoeksgebied;
2. Beschrijven van de historische situatie en ontwikkeling;

3. Beschrijven van de bekende en te verwachten cultuurhistorische waarden (inventarisatie in woord, beeld en kaart)
4. Waarderen van de bekende en te verwachten cultuurhistorische waarden (waardering woord, beeld en kaart);
5. Opstellen van het rapport (incl. kaarten);
6. Publieke deponering van gegevens, kaarten en rapport.

In iedere inventarisatie krijgen in ieder geval de zogeheten 'waardevaste elementen' een plaats: hiervoor heeft de waardering al plaatsgevonden. Deze is officieel vastgelegd in een juridische bescherming bijvoorbeeld op grond van de Monumentenwet 1988 of verordeningen van provinciale of gemeentelijke overheden. In deze categorie vallen rijks-, provinciale- en gemeentelijke monumenten, beschermde stads- en dorpsgezichten en – tot voor kort - Nationale Landschappen. Deze elementen kunnen zowel objecten, gebieden en/of structuren (bijvoorbeeld landschappen) zijn. Waardevast erfgoed hoeft niet in alle gevallen beschermd te worden in een bestemmingsplan (het geniet immers al bescherming via een ander instrumentarium), maar ze worden er vaak wel in opgenomen. Aanvullend onderzoek naar deze objecten kan echter verstandig als er veel tijd verstreken is sinds de officiële aanwijzing: wat is de actuele toestand?

Ook Werelderfgoed kunnen we als 'waardevast beschouwen' maar hier is niet altijd sprake van (volledige) wettelijke bescherming. Ook hier is het bestemmingsplan de aangewezen 'figuur' om een goede zorg en ontwikkelingsperspectief te geven.

Een punt van aandacht dat sterk in belang toeneemt, is de publieke deponering van gegevens, kaarten en rapporten. Een goede deponering vereist van de kant van de opdrachtnemer zorgvuldigheid met betrekking tot de bestandsformaten (inwisselbaarheid) en het beschikbaar stellen van goede meta-informatie. Ook moet sprake zijn van een deugdelijke, inhoudelijke en technische opbouw van databases. In de archeologie zijn deze issues intussen afdoende geregeld.

6.2 Waardering

In het kort

In de waardering van erfgoed speelt de betekenis voor de kennis over het verleden en de relatie met kleine en grote historische gebeurtenissen of personen (herinneringswaarde) een vooraanstaande rol. 'Graadmeters' kunnen gebruikt worden om de specifieke waarde nader te bepalen: gaafheid, zichtbaarheid en herkenbaarheid, samenhang, conservering, zeldzaamheid, samenhang en context, en representativiteit.

Op dit moment ontbreekt een breed geaccepteerde, geïntegreerde erfgoed-brede waarderingssystematiek. Onbeslist is de vraag of deze systematiek gewenst is, en zo ja, welke vorm deze krijgt.

In de literatuur is voor de archeologie, de architectuur- en kunstgeschiedenis, de bouwhistorie, de tuinkunstgeschiedenis en de historische geografie echter te vinden hoe voor de afzonderlijke domeinen over de betekenis of waarde van erfgoed wordt gedacht (Van Bers e.a. 2013). In alle domeinen wordt in kaart gebracht hoe het erfgoed staat voor kleine en grote historische gebeurtenissen of personen (herinneringswaarde) en welke betekenis het heeft voor (de kennis over) het lokale, regionale en (inter)nationale verleden, zowel in algemeen-historische, maatschappelijke, als in thematische zin (denk aan stedenbouw, architectuur, scheepvaart, landbouw, etc.). Hier telt de herinnering en het historische perspectief van onderzoeker(s) en publiek dus een grote rol. Dat wat als erfgoed wordt beschouwd kan nader worden gewaardeerd aan de hand van 'graadmeters' zoals: zichtbaarheid en herkenbaarheid, gaafheid, samenhang (intern en met de omgeving), conservering, zeldzaamheid, samenhang en context, en representativiteit.

Daar waar onderzoek uitmondt in een waardering van erfgoed dient openheid te zijn over de gehanteerde wijze van waarderen en van een expliciete toepassing van de gehanteerde waarderingscriteria op de onderkende en te verwachten cultuurhistorische waarden.

Het is gebruikelijk om na een inventarisatie van bekende of verwachte cultuurhistorische verschijnselen deze ook te waarderen. De vraag is of dat altijd moet. De stelling is verdedigbaar dat waardering alleen aan de orde is als sprake is van ontwikkelingen die ingrijpen op het erfgoed. Een waardering is in dat geval zinvol omdat op basis daarvan de randvoorwaarden, uitgangspunten én mogelijkheden voor ontwikkeling kunnen worden opgesteld. Daarnaast kan betwijfeld worden of een absolute scheiding van waardevol en waarde-loos, van behoudswaardig en niet-behoudswaardig erfgoed op basis van een waardering altijd de beste werkwijze is. Waardevol erfgoed hoeft niet uitzonderd te worden van ontwikkeling – soms is dat zelfs wenselijk – en weinig waardevol erfgoed kan door ontwikkeling versterkt worden. Erfgoed heeft vaak baat bij een ontwikkeling, omdat deze kan leiden tot het behoud ervan.

Een alternatief voor waardering is zichtbaar in de ontwerpende discipline waar wordt uitgegaan van kenmerken, concepten en patronen (zonder expliciete cultuurhistorische waardering). Deze worden cartografisch weergegeven. Het gaat om de structuur en het beeld van bebouwing en landschap. Na een analyse kunnen uitgangspunten worden geformuleerd voor planologische verankering, maar ook voor nieuwe ontwikkelingen die voortborduren op de bestaande situatie. Veranderingsprocessen worden op die manier met oog voor het cultuurhistorische karakter van gebieden begeleid.

Van oudsher worden bovenstaande waarderingscriteria gehanteerd door wetenschappelijk geschoolde erfgoedprofessionals, die daarbij uitgaan van een beeld van het verleden dat door iedereen gedeeld zou worden. Tegenwoordig spelen in de definitie van wat erfgoed en het historisch verhaal is, vele sociale verbanden een

rol. Deze kunnen 'tot spreken worden gebracht' door in het onderzoek en de waardering het publiek te laten participeren (zie 5.2).

6.3 Perspectief

In het kort

Het cultuurhistorische onderzoek geeft (in woord en beeld) een overzicht (en indien gewenst waardering) van de cultuurhistorische waarden en vermeldt de vraag óf en de wijze waarop waarden worden veiliggesteld. Daar waar sprake is van een ontwikkelingsgericht plan kunnen binnen het onderzoek uitgangspunten en randvoorwaarden worden geformuleerd voor de toekomstige inrichting en voor de toekomstige functie(s). In de formulering van een ontwikkelingsperspectief trekken cultuurhistorici, planologen, planjuristen, stedenbouwkundigen, ontwerpers of planvormers samen op. Afstemming met beoogde ontwikkelaars en belanghebbenden is onontbeerlijk.

Het cultuurhistorische onderzoek kan tot slot (in woord en beeld) een (beknopt) overzicht geven van de cultuurhistorische waarden in het onderzoeksgebied onder vermelding van de concrete wijze waarop de waarden kunnen worden veiliggesteld of kwaliteiten versterkt. Welke planologische instrumenten ter bescherming van cultuurhistorische waarden zijn waar van toepassing? Welke praktische maatregelen kunnen worden genomen om het erfgoed te versterken? Op basis van de uitkomsten van het onderzoek kan overwogen worden welke cultuurhistorische kwaliteiten in het bestemmingsplan worden beschermd.

Als in het onderzoeksproces ook ontwerpers en belanghebbenden hebben geparticipeerd kan voor een ontwikkelingsgericht ruimtelijke plan een perspectief worden geschetst waarin uitgangspunten en randvoorwaarden voor de toekomstige inrichting en eventueel voor de toekomstige functie(s) worden gegeven. Welke afwegingen worden gemaakt ten aanzien van behoud, versterking, benutting; hoe wordt dat vastgelegd in beleid, en op welke wijze krijgt het een plaats in ontwerp?

In de formulering van een ontwikkelingsperspectief trekken cultuurhistorici, planologen, planjuristen, landschapsarchitecten, stedenbouwkundigen samen op om te komen tot een zorgvuldige borging van erfgoedwaarden of afweging van belangen. Hier is uiteraard een zorgvuldige afstemming nodig met de beoogde ontwikkelaar(s) van en belanghebbenden binnen het gebied.

Nadere aanwijzingen en aanbevelingen voor de vormgeving van een beschermings- en ontwikkelingsperspectief vallen buiten het bestek van deze richtlijnen. Hiervoor wordt verwezen naar de *Handreiking Erfgoed en Ruimte*.

7 Stappenplan ter voorbereiding op cultuurhistorisch onderzoek

- Omschrijf het karakter van het ruimtelijk plan, instrument of besluit en breng vereisten en ambities van de betrokken overheid in kaart;
- Beschrijf de ruimtelijke opgave: hoe groot is het plangebied en hoe ingrijpend zijn de beoogde ontwikkelingen?;
- Breng ter voorbereiding van de opdracht collega's bij elkaar die vanuit verschillende disciplines bij de uitwerking van het plan, instrument of besluit betrokken zijn;
- Oriënteer je op goede voorbeelden van onderzoek die passen bij het beoogde plan, instrument of besluit;
- Breng de financiële mogelijkheden in kaart tot financiering van het onderzoek;
- Beslis over de aard van het wetenschappelijke deel van het onderzoek: bureaustudie en/of veldwerk?;
- Beslis over wens, nut of noodzaak voor betrokkenheid van geïnteresseerden en belanghebbenden in het onderzoek;
- Beslis over de vraag of het onderzoek in betrekkelijke zelfstandigheid wordt uitgevoerd of dat het deel uitmaakt van een ontwikkelingsgericht proces waarin ook andere disciplines en andere partijen participeren;
- Bepaal of de opgave een waardering van de cultuurhistorie vraagt;
- Voer (of laat uitvoeren) een *quick scan* van de bestaande literatuur en bronnen, en hun mogelijkheden en beperkingen;
- Bepaal op basis van de ambities van de betrokken overheid en kennis van het gebied de inhoudelijke reikwijdte van het onderzoek;
- Bepaal of het onderzoek binnen het eigen apparaat kan worden uitgevoerd of moet worden uitbesteed;
- Stel een klankbord- of begeleidingsgroep in;
- Formuleer een onderzoeksopdracht, let daarbij op de elementen genoemd in hoofdstuk 4.2 en 5.1;
- Laat bij uitbesteding verschillende potentiële opdrachtnemers een gedetailleerde werkschrijving maken en let daarbij op de reikwijdte en diepgang van de studie van primaire bronnen en secundaire literatuur;
- Vraag van potentiële opdrachtgevers in de vorm van een CV een overzicht van kennis, expertise, ervaring en referenties van de daadwerkelijke uitvoerders van het onderzoek (zie hoofdstuk 5.1); vraag om voorbeelden van afgerond onderzoek. Is er een inhoudelijke *match* met de cultuurhistorie van het onderzoeksgebied?;
- Vraag aan de onderzoekers duidelijkheid over de waarderingssystematiek die wordt gehanteerd;
- Denk aan een evaluatie na afronding van het onderzoek.

In de richtlijnen gebruikte verwijzingen, aanvullende literatuur en voorbeelden zijn te vinden op de website van de *Handreiking Erfgoed en Ruimte* (www.cultureelerfgoed.nl/handreikingerfgoedenruimte).

Deze richtlijnen bieden aanwijzingen en aanbevelingen voor het cultuurhistorisch onderzoek dat vorm krijgt in de aanloop naar ruimtelijke plan- en besluitvorming. Ze sluiten aan bij de rijke onderzoekspraktijk die in de laatste jaren in Nederland tot stand is gekomen. Dat betekent dat in deze richtlijnen niet gekozen wordt voor de beschrijving van één specifieke werkwijze. De nadruk ligt op een beschrijving van de factoren die van invloed zijn op de kwaliteit van onderzoek en welke invloed de opdrachtgever daarop heeft. Voorbeelden van goed onderzoek zijn te vinden op de website *Handreiking Erfgoed en Ruimte*.

De richtlijnen geven géén handvatten voor de vertaling van cultuurhistorisch onderzoek in ruimtelijke plannen, beleid of regels. Deze zijn te vinden in de *Handreiking Erfgoed en Ruimte*. Het is daarom goed om deze tekst te lezen in samenhang met de *Handreiking*.

De richtlijnen zijn zowel bestemd voor overheden in hun rol van opdrachtgever als voor uitvoerders van onderzoek: hoe wordt een goede opdracht tot onderzoek verleend en welke factoren dragen bij aan de kwaliteit van het eindproduct? De tekst is echter ook geschreven voor mensen die belangstelling hebben voor cultuurhistorie en de wijze waarop daar in de ordening van de eigen omgeving mee wordt omgegaan. Tot slot geeft het direct belanghebbenden bij ruimtelijke ontwikkelingen een beeld van het onderzoek dat wordt gedaan om cultuurhistorie als belang te wegen. Met het oog op beide niet-professionele doelgroepen wordt in deze tekst daarom ook in meer algemene zin aandacht besteed aan het ruimtelijk instrumentarium.

In de *Handreiking Erfgoed en ruimte* is een literatuuroverzicht, een overzicht van relevante richtlijnen en een ruime keuze van goede voorbeelden van cultuurhistorisch onderzoek te vinden.